

UOT 373.7

Əsmət İdris qızı İsmayılxanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ümumi pedaqogik kafedrasının dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-1151-4440>
E-mail: a.ismayilxanova@gmail.com
[https://doi.org/10.69682/arti.2025.92\(2\).72-76](https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(2).72-76)

İNSAN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA TƏLİM-TƏRBİYƏNİN ROLU

Асмет Идрис гызы Исмаилханова
доцент кафедры Общей педагогики Азербайджанского Государственного Педагогического
Университета,
доктор философии по педагогике

РОЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ

Asmet Idris Ismailkhanova
associate professor of the department of General pedagogy of the Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of philosophy in pedagogy

ROLE OF EDUCATION AND UPBRINGING IN PERSONALITY DEVELOPMENT

Xülasə. Müəllif məqalədə bildirir ki, müasir cəmiyyətin inkişafı, hadisələrin başvermə səbəbləri, hərəkətverici qüvvələri, qanunauyğunluqları haqqında hal-hazırda metafizik və dialektik inkişaf konsepsiyası hazırlanmışdır. İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasında təlim-tərbiyənin rolunun vacib olduğunu deyərək qeyd edir ki, hal-hazırda bu prosesdə üç amilin rolunun olduğunu dünya alimləri də təsdiq edirlər. Bunlar təlim-tərbiyə, mühit və irsiyyətdir. Lakin elə tədqiqatçılar vardır ki, bunlardan bir qrupu şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiiyə, digərləri irsiyyətə, başqa bir qrup alimlər isə mühitə üstünlük verirlər. Müəllif bu məsələdə öz fikirlərini söyləməklə bərabər qeyd edir ki, hər bir insan bilməlidir ki, onlar hansı amillərin təsiri altında inkişaf etmişdir və onların şəxsiyyət kimi formalaşmasına mühit, irsiyyət və tərbiiyə nə dərəcədə təsir göstərmişdir. Məqalədə İslam dininin müqəddəs kitabı “Qurani-Kərim”dən, “Dədə Qorqud”dan sitat gətirərək uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailənin və məktəbin rolundan da bəhs olunur. Sonda müəllif belə bir fikir söyləyir ki, hər bir valideyn dünyaya gətirdiyi övladı üçün cavabdehdir və onu düzgün, təlim-tərbiyənin diktə etdiyi prinsiplər əsasında tərbiyə etməlidir.

Açar sözlər. metafizika, dialektika, tərəqqi, irsiyyət, psixoloji, bioloji, fizioloji, qavrayış, təfəkkür, təkamül, eksperiment, təvazökarlıq

Аннотация. В статье автор заявляет, что в настоящее время разработана метафизическая и диалектическая концепция развития современного общества, а также причин возникновения событий, движущих сил и закономерностей внутри него. Подчеркивая важную роль образования в формировании человеческой личности, автор отмечает, что в настоящее время учёные также подтверждают наличие трёх факторов, играющих значимую роль в этом процессе: образование, среда и наследственность. Однако в то время, как одна группа исследователей отдаёт предпочтение образованию в формировании личности, другие подчеркивают важность факторов наследственности и среды. Выражая собственное мнение по этому поводу, автор указывает на необходимость осведомлённости каждого человека об этих факторах и степени их влияния на формирование его собственной личности.

В статье также упоминается роль семьи и школы в формировании личности ребёнка, приводятся цитаты из священной книги ислама «Корана» и эпоса «Деде-Горгуд». В заключении автор высказывает мнение, что каждый родитель несёт личную ответственность за собственных детей, что обязывает его воспитывать их правильно и в соответствии с воспитательными принципами.

Ключевые слова: *метафизика, диалектика, прогресс, наследственность, психологическое, биологическое, физиологическое, восприятие, мышление, эволюция, эксперимент, скромность*

Abstract. The author states that a metaphysical and dialectical concept of the development of modern society, as well as the causes of events, driving forces and patterns within it, has been developed. Highlighting the important role of education in the development of human personality, the author notes that currently scientists also confirm the presence of three factors that play a significant role in this process: education, environment and genetics. However, while one group of researchers gives preference to education in the development of personality, others emphasize the importance of genetics and environmental factors. Expressing his own opinion on this matter, the author points out the need for every person to be aware of these factors and the degree of their influence on the formation of his own personality. The article also mentions the role of family and school in the development of a child's personality, and provides quotes from the holy book of Islam, the Qur'an, and the epic Dede-Gorgud.

In conclusion, the author expresses the opinion that each parent bears personal responsibility for his children, thereby being obliged to raise them adequately and in line with educational principles.

Keywords: *metaphysics, dialectics, progress, heredity, psychological, biological, physiological, perception, thinking, evolution, experiment, modesty*

Müasir cəmiyyətin inkişafı, hadisələrin başvermə səbəbləri, hərəkətverici qüvvələri, qanunauyğunluqları haqqında hal-hazırda metafizik və dialektik inkişaf konsepsiyası hazırlanmışdır. Bildiyimiz kimi insan dünyaya fərd kimi gəlir və xarici aləmin təsiri ilə şəxsiyyət kimi formalaşır. Məlumdur ki, dünya ölkələrinin dahi şəxsiyyətləri haqlı olaraq fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında irsiyyətin rolunu daha üstün qiymətləndirirlər. İnkişaf cəmiyyət və təbiət hadisələri ilə birbaşa bağlı olduğundan yaradıcılıqla, tərəqqi ilə, hərəkətlə səciyyəli. Bu həm də mühit və tərbiyə ilə də şərtlənir. Fərdin şəxsiyyət kimi formalaşması deyərkən burada üç əlamət nəzərdə tutulur:

1. fiziki anatomik-fizioloji inkişaf, yəni insanın bioloji fərd kimi inkişafı;
2. psixoloji inkişaf;
3. Sosial inkişaf.

Hər üç əlamət ayrı-ayrılıqda keyfiyyət və cəmiyyət dəyərlərinə malikdir. İnsanın psixoloji inkişafına onun idrak prosesinin, qavrayış və təsəvvürün, duyğuların, nitqin və təfəkkürün, diqqətin, hafizə və iradənin, nəticə və təxəyyülün necə təşəkkül tapıb inkişaf etməsi daxildir.

Sosial inkişaf isə şəxsiyyətin cəmiyyətdəki iştirakı, kollektiv üzvləri və konkret adamlarla münasibətində özünü büruzə verir, onu xarici aləmdə baş verən hadisələrin iştirakçısına çevirir. Bu keyfiyyətlər insanı şəxsiyyət kimi formalaşdırır. Şəxsiyyət onun meyl və maraqlarının, tem-

peramentinin funksional xüsusiyyətləri nəticəsində meydana çıxan fərdi fərqlər sayəsində cəmiyyətdə özünəməxsus mövqe tuta bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, insan bioloji varlıq kimi bu dünyaya gəlir, özünün fəaliyyəti prosesində çox mürəkkəb həyat yolu keçərək formalaşır.

Hal-hazırkı cəmiyyətin qarşısında dayanan vəzifələrin həyata keçirilməsi yüksək dərəcədə fəal, hərəkətli şəxsiyyətin formalaşdırılması prosesinin əhəmiyyətindən çox asılıdır. Şəxsiyyətin inkişafı ilə bağlı pedaqoji fikrin zəngin ideyalarını nəzərdən keçirmək çox vacibdir. Məsələn, Azərbaycanın dahi mütəfəkkirləri şəxsiyyətin müsbət cəhətlərini onların cəmiyyətdəki mövqeyində, fəaliyyətində və münasibətində axtarmışlar. Ona görə ki, münasibətlər insanların həyat təcrübəsinin nəticəsidir ki, bu da onların hərəkətlərini və daxili hisslərini müəyyən edir.

Bunun nəticəsidir ki, insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir edən amillər haqda müxtəlif fərziyyələr irəli sürmüşlər. Min illərdir ki, bu amillərdən irsiyyətə daha çox üstünlük verilmişdir. İnsanlarda belə bir fikir formalaşmışdır ki, övladda olan bütün müsbət və mənfi nə xüsusiyyətlər varsa onlara valideynlərindən keçmişdir. Bu dövrlərdə irsiyyət amilinin hakim olduğunu qəbul edən filosoflar bununla bərabər tərbiyə amilinə də xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Azərbaycanın dahi şairi N. Gəncəvi elmin, təhsilin, tərbiyənin böyük gücünə inanaraq onları təbliğ etsə də, insan şəxsiyyətinin formalaşma-

sında irsiyyət amilinin mütləq rolunu da qeyd etmişdir.

Bildiyimiz kimi, insanın düzgün tərbiyəsində bir sıra amil vacib rol oynayır və insanda ayrı-ayrı yaş dövrlərində psixi, fiziki və mənəvi cəhətdən müxtəlif xüsusiyyətlər yaranır və onların əsl şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm dəyişikliklər, yeniliklər meydana gəlir. Odur ki, hər bir insan bilməlidir ki, onlar hansı amillərin təsiri altında inkişaf etmişdir və onların şəxsiyyət kimi formalaşmasına mühit, irsiyyət və tərbiyə nə dərəcədə təsir göstərmişdir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında bu amillərin daha dərindən öyrənilməsi və eyni zamanda tərbiyənin roluna dair ta qədim dövrlərdən sonralara qədər müxtəlif fərziyyələr irəli sürülmüş, zaman-zaman mübahisələr edilmiş, maraqlı tədqiqatlar aparılmışdır. Məsələn, qədim yunan filosofları Sokrat, Platon, Aristotel hələ bizim eradan əvvəl insanın formalaşmasında tərbiyənin rolunun əsas olduğunu göstərirdilər. Platon özünün “Qanunlar” əsərində qeyd edirdi ki, insanı düzgün tərbiyə etsəydik o, ən sakit və ilahi məxluq olardı.

Hətta tərbiyənin meydana gəlməsi və insan həyatında oynadığı rola görə iki nəzəriyyə mövcud idi.

- təkamül-bioloji nəzəriyyə;
- psixoloji nəzəriyyə.

Təkamül-bioloji nəzəriyyənin nümayəndələri A. Espinos, Ş. Leturno və C. Simpson tərbiyəni qeyri-mütəşəkkil, kortəbii hadisə adlandıraraq tərbiyənin şüurlu səviyyəsini inkar etmişlər.

Psixoloji nəzəriyyənin nümayəndələrindən P. Monro isə tərbiyənin meydana gəlməsini kiçiklərin böyükləri şüursuz şəkildə təqlid etməsi ilə əlaqələndirirdi.

Böyük çex pedaqoqu Y.A. Komenski isə qeyd edirdi ki, insan yalnız tərbiyə sayəsində insan olur. Uşaqları qruplara bölərkən o, istedadsız, tənbəl uşaqlara az rast gəldiyini və bunların da təlim-tərbiyə sayəsində düzələcəyinə inanırdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Komenskinin pedaqogikaya gətirdiyi yeni fikir də bu idi: “Tərbiyənin böyük gücünə və imkanlarına inam.”

Özünün “Böyük didaktika” əsərində Y.A. Komenski qeyd edirdi ki, bizə təbiət əxlaqı verir, bilik və xeyirxahlıq vermir. O, insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında məktəbi, təlim-tərbiyə işini təkmilləşdirməyi üstün tutur və təli-

min insan tərbiyəsi üzərində çalışmasını vacib hesab edirdi.

İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasında tərbiyənin böyük gücünə inanarlardan biri də ingilis filosofu Con Lokk olmuşdur. “İdeyaların fitriliyi” nəzəriyyəsinə qarşı çıxaraq C. Lokk özünün “Ağ lövhə” (Fabula rasa) ideyasını irəli sürmüş və qeyd etmişdir ki, uşaq dünyaya gələrkən ona irsən heç bir qüvvə bəxş edilmir. Uşaq ruhu ağ lövhə kimidir, tərbiyə vasitəsilə bu ağ lövhəyə hər nə istəsək yazı bilərik. İstənilən mənfə və ya müsbət keyfiyyəti tərbiyə vasitəsi ilə yaratmaq olar.

Bildiyimiz kimi cəmiyyət daima inkişafdadır və insan şəxsiyyətinin düzgün formalaşmasında tərbiyə böyük rol oynayır. XIX əsrdə yaşamış utopik socialistlər Şarl Furiye, Sen Simon, Robert Ouen və başqaları şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyənin böyük gücünə inanır və ümid edirdilər ki, cəmiyyət yalnız tərbiyənin gücü ilə dəyişib inkişaf edəcəkdir.

Rus demokratlarından XIX əsrdə yaşamış Belinski, Dobrolyubov, Çernişevski kimi şəxsiyyətlər də tərbiyənin gücünə inanaraq qeyd edirdilər ki, tək şəxsiyyətin özünün deyil, eyni zamanda cəmiyyətin, dövlətin də gələcəyi gənclərin düzgün tərbiyə edilməsindən asılıdır.

Hətta Dobrolyubov qeyd edirdi ki, insanlarla ünsiyyətdə olmayan, körpə yaşlarından vəhşi təbiətdə vəhşi heyvanların əhatəsində böyüyən adamlar vəhşiləşir və onlar tamamilə əqli cəhətdən inkişafdan qalır.

Buna çoxlu misallar gətirmək mümkündür. Öz alimləri ilə mübahisə edən Hind şahzadəsi Əkbər belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, insanın insan olması üçün hökmən insani mühit olmalıdır. Alimlərin etirazına cavab olaraq şahzadə Cin, Benqal və Hind uşaqları üzərində bir eksperiment aparmaq qərarına gəlir. O, anadan olan kimi uşaqları valideynlərindən alaraq kameralarda saxlamış və onların ünsiyyətdən və insani münasibətlərdən tamamilə əlaqələrini kəsmişlər. Yeddi illik davam edən eksperimentin sonunda uşaqların heyvan səsləri çıxarmalarının şahidi olmuşlar. Buradan məlum olur ki, mənəvi keyfiyyətlər uşağa irsən verilmir. Bütün bu keyfiyyətlər tərbiyə və ictimai mühitin təsiri nəticəsində əmələ gəlir. İnsanın insan olması onun fərdi inkişafından, ictimai həyat şəraitindən, istehsal münasibətlərindən və ictimai münasibətlər sistemindən asılıdır. Düzgün tərbiyə

nəticəsində uşaqda yeni keyfiyyətlər, qabiliyyətlər yaranır və inkişaf edir, xarakter formalaşır. Təlim-tərbiyə sayəsində uşaq zəngin dünyagörüşə sahib olur, ictimai həyata hazırlanır.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, uşağın şəxsiyyət kimi formalaşması ailədən başlanır. Valideynlər uşaq üçün mədəni-məişət şəraiti yaradır, uşaq xarakterinin təşəkkülündə, sosial-mənəvi təsəvvürlərinin formalaşmasında vasitə rolu oynayırlar.

İslam dünyasının müqəddəs kitabı olan “Qurani-Kərim”də, Azərbaycanın insanlıq abidəsi hesab edilən “Dədə-Qorqud” dastanında, mütəfəkkirlərimizin əsərlərində də tərbiyə haqqında qiymətli fikirlər irəli sürülmüşdür. Peyğəmbərimiz Həzrəti Məhəmməd qiymətli kəlamlarının birində qeyd etmişdir ki, ata övladına düzgün tərbiyədən qeyri qiymətli heç nə verə bilməz.

Tərbiyənin verilməsində ailə ilə bərabər məktəb də mühüm rol oynayır. Bəzi mütəfəkkirlər isə qeyd edirlər ki, uşağın tərbiyəsində gecikmək olmaz. Ana südündən ayrılan kimi dərhal onun tərbiyəsi ilə məşğul olmaq lazımdır. Əks təqdirdə valideyn tərbiyə işində gec qalmış olar. Uşağın inkişafı tərbiyə ilə birbaşa əlaqəlidir. Odur ki, inkişaf prosesində tərbiyə düzgün verilsə gələcəyimiz olan uşaqlar əsl insan kimi formalaşar. İnkişaf uşağı ən kiçik yaşlarından fəal olmağa təhrik edən prosesdir.

Bəzən yaşlı insanlar uşağın müstəqilliyə can atmasından çox narahat olurlar. Lakin uşağa verilən düzgün tərbiyə bu narahatlıqları aradan qaldırır və uşağın müstəqil inkişafına köməklik göstərir.

Bəzən isə “Bizim vaxtımızda tərbiyə tamamilə başqa idi” deyib uşaqların düzgün tərbiyə olunmamasında zamanəni günahlandıranlar da olur. Amma onlar başa düşmək istəməzlər ki, zaman dəyişir, tərbiyənin şərtləri dəyişir. İndiki gənc nəslə bizim zamanımıza deyil, onların zamanına uyğun şəkildə tərbiyə etmək lazımdır. Belə olmadıqda mübahisələr, neqativ hallar yaranır. Tərbiyə edənün üzərinə düşən vəzifə uşağın daxili qüvvələrini stimullaşdırmaq və onlara düzgün istiqamət verməkdir. Təlim-tərbiyə prosesində bu şərtlərə əməl etmək vacibdir. Milli adət-ənənələrimizə hörmət, məhəbbət və uşaqları bu istiqamətdə inkişaf etdirmək məhz təlim-tərbiyə prosesində baş verir. Gənc nəslin cəmiyyətimizdə milli dəyərlərimiz ruhunda tərbiyə

edilməsi onlarda hər cür mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasında vacib amildir. Elə buna görə də uşaqların təlim-tərbiyəsi ön planda olmalıdır. Onların milli dəyərlərimiz ruhunda tərbiyə edilməsi gələcəyin mərd, qəhrəman övladlarının yetişdirilməsi deməkdir. Biz bunu 44 günlük II Qarabağ müharibəsinin timsalında gördük. İgid, qəhrəman oğullarımız gözünü qırpmadan Vətənin müdafiəsinə qalxdılar və üç rəngli bayrağımızı Qarabağ səmalarında dalğalandırmağa nail oldular. Bütün bunlarla yanaşı gəncliyin əxlaq tərbiyəsi cəmiyyətimiz üçün mühüm amildir. Azərbaycan xalqının çox zəngin adətləri, ənənələri vardır ki, bu da eyni zamanda bizim əxlaqi dəyərlərimizdir. Əxlaqi gözəl gənclərin gələcəyi də parlaq olmalıdır.

Sonda onu da qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda üç mühüm problem mövcuddur ki, bunlardan birincisi yeniyetmə və gənclərin cəmiyyətə olan münasibətidir. Yəni, əsas vəzifə onların milli adət-ənənələrimizə, xalqımıza məhəbbət, hörmət, yeni müstəqillik qazanan ölkəmizə sədaqət, cəmiyyətin mənafeyini üstün tutub vicdanla işləmək, yeraltı-yerüstü sərvətlərimizi qorumaq, təbiətə qayğılı münasibət göstərmək və qorumaq ruhunda tərbiyə etməkdir.

İkinci problem cəmiyyətdə insanların bir-birinə olan qarşılıqlı münasibətidir ki, buraya qarşılıqlı yardım, kollektivçilik, dostluq, yoldaşlıq, qarşılıqlı hörmət və vətənpərvərlik münasibəti daxildir.

Sonuncu məsələ isə insanların milli-əxlaqi keyfiyyətləridir ki, buraya da düzlük, doğruluq, mənəvi cəhətdən saflıq, təmizlik, təvazökarlıq, namus, qeyrət, vicdan, və s. kimi müsbət mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər daxildir. Bütün bu müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnmədən insan cəmiyyətdə özünə layiq olduğu yeri tuta bilməz. Odur ki, hər bir valideyn dünyaya gətirdiyi övladı üçün cavabdehdir və onu düzgün, təlim-tərbiyənin diktə etdiyi prinsiplər əsasında tərbiyə etməlidir.

Problemin aktuallığı. Hal-hazırda ailənin və məktəbin üzərinə düşən ən mühüm vəzifə gənc nəslin əsl şəxsiyyət kimi formalaşması prosesidir. Şəxsiyyətin formalaşmasının yolu isə təlim-tərbiyədən keçir. Odur ki, bu prosesin daha da uğurlu nəticələr əldə edilməsi üçün yeniyetmə və gənclərin milli adət-ənənələr ruhunda tərbiyə edilməsi aktual məsələ kimi cəmiyyətin qarşısında dayanmışdır. Problemin aktuallığı da ondan ibarətdir.

Problemin elmi yeniliyi. Hal-hazırda müstəqillik qazanan ölkəmizdə ümumtəhsil məktəblərində yeni sistem yaradılmalı və gənc nəslin formalaşmasında yeni üsul və vasitələr işlənib hazırlanmalı, bu sahədə güclü pedaqoji kadr hazırlığına başlanılmalıdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Müasir dövrdə ümumtəhsil müəssisələrinin müstəqilliyinin art-

ması çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu da təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə birbaşa təsir göstərir. Bu məqalə məktəbin pedaqoji kollektivinin təlim-tərbiyə işində daha yaxından və fəal iştirak etməsinə zəmin yaradacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı. Azərbaycanın təhsil siyasəti (1998-2004-cü illər). I kitab. -Bakı: Çapaşoğlu, -2005. -254 s.
2. İsmixanov, M.A. Məktəbin idarə edilməsi: Dərs vəsaiti / M.A. İsmixanov, R.Ə. Bəxtiyarova. -Bakı, -2012. -235 s.
3. Mehrabov, A.O. Təhsildə səriştəli yanaşma: mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri. // -Bakı, Azərbaycan məktəbi, -2007. №1, -112 s.
4. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunda “ Təhsildə innovasiyalar haqqında “ keçirilmiş elmi praktik konfransın materialları, 25 aprel 2014-cü il

Redaksiyaya daxil olub: 17.02.2025.